

ЕКСТРАЛІНГВІСТИЧНЕ ПОНЯТТЯ “УВАГА” ЯК ФРАГМЕНТ КАРТИНИ СВІТУ, ВІДТВОРЕНИЙ ФРАЗЕОЛОГІЧНИМИ ЗАСОБАМИ

Протягом останнього часу помітно підвищився інтерес до системного вивчення фразеології, який ставить перед дослідниками проблему ідеографічного опису фразеологічного складу мови.

На сучасному етапі фахівці стверджують, що навряд чи варто ставити перед собою програму - максимум – глобального охоплення й опису в ідеографічному аспекті фразеологічного складу мови в цілому, доцільніше вирізнити й описувати окремі поняттєві поля, тобто йти не за принципом “згори-вниз”, а за принципом “знизу-вгору” [Эмирова 1988:62; Баранов, Добровольский 1990: 2].

На думку Ю.Ф. Прадіда “вирізнення як лексичних, так і фразеологічних мікро- та макросистем, має обов’язково підпорядковуватися екстралінгвістичному членуванню світу і будуватися на поняттєво-логічних принципах (позалінгвістичний фактор), ґрунтуватися на наявності в семантичній структурі всіх членів вирізненої мікро- чи макросистеми спільної семантичної ознаки, яка є для даної мікро- чи макросистеми спільної семантичної ознаки, яка є для даної мікро- чи макросистеми інтегруючою (лінгвістичний фактор)” [Прадід 1997: 15].

Отже, виникає потреба використання досягнень психологічної науки для того, щоб за семантичними ознаками вирізнити, систематизувати і описати такі фразеологічні мікросистеми, які не досліджувалися раніше. Бо саме перед психологією людина постає у всій повноті своїх виявів.

Провідні вітчизняні фахівці вважають, що увага є формою організації психічної діяльності людини, яка полягає в спрямованості й зосередженості свідомості на об’єктах, що забезпечує їх виразне відображення [Психологія 2001: 247]. А видатний психолог К.Д.Ушинський зокрема, зазначав, що “увага – це основні ворота до свідомості, єдині двері нашої душі, через які входять усі відомості про навколишній світ, чуттєві дані і знання” [1950 : 22].

Таким чином, залежно від активності людини та співвідношення зовнішніх і внутрішніх умов виникнення увагу поділяють на мимовільну, довільну й після довільну.

Мимовільна увага виникає під дією сильного, контрастного або значущого подразника, який викликає емоційну реакцію (насиченість кольору, приємні аромати, мелодійні звуки) або ж раптовість появи об’єкта, виділенням на певному фоні.

Проведений аналіз свідчить, що тематична група ФО зі значенням мимовільної уваги має такі семантичні групи:

1. Мимовільно привертати увагу когось: **бити в очі (у вічі)**. Були виставлені напоказ всякі дива: персні й намиста блискучі, штучні каблучки на руки, дорогі сукна там шовкові тканини... Все то так і сяло та грало, все так і било у вічі! (Панас Мирний); **лізти в очі**. Коли невірний вогник освітив низьку, врослу в ґрунт хатину, скрізь у очі полізло різне зілля: копитник та ракова шийка, материнка і чорнобіл...– і все, що росло на землі, по болотах і на воді (М.Стельмах); **рвати очі**. Смаглявий красень в генеральських лампасах, **рвав очі** він чулим до красти селищанським молодицям... (О.Гончар).

2. Мимохідь дивитися на когось, щось: **сковзати очима**. Перехожі **сковзять [сковзають] очима** по нетоптаних травах та сонце ходить довкола, пересуваючи тіні (М. Коцюбинський); **кидати погляд**. Він [Денис] зрідка кидає на масток пильний погляд, немов сподіваючись побачити там брата (О. Гончар); **одним оком**. Я ж святі слова кажу, – прогрес вимагає **одним оком** і на Захід позирати (О. Ковінька).

3. Не звертаючи особливо увагу, мимовільно: **між іншим**. *Байдужіше, принаймні зовні, ставився [Павлуша] до успіхів Гришкових, хіба що іноді не стримається, уципливо натякне на “волячі хвости”, або так, мовби між іншим, заведе розмову про гімназію (А. Головка); між (проміж) ділом. Потім так, проміж ділом, навіть не підіймаючи голови, спитав [кочегар] у бородатого чоловіка: – Продаси? – Продам (Д. Бедзик).*

Другий вид уваги – це довільна увага, яка свідомо спрямовується і регулюється особистістю, пов'язана з силою волі. “Необхідною умовою довільної уваги є оволодіння мовою, з допомогою якої усвідомлюється мета, виникає відомий намір людини бути уважною, забезпечується постійний контроль за діями” [Психологія 2001:253].

Таким чином, тематична група ФО на позначення довільної уваги має такі семантичні групи:

1. Дуже уважно, нічого не пропускаючи з виду: **тримати на мушці (на прицілі) кого, що**. [Бондар:] *На всі заставки давай, Григорію! І ти, Мар'яно, крила розправляй. Дивиться мені, бригадири-агрономи, я вас на мушці триматиму (М. Зарудний); тримати в полі зору*. Жінки увесь час **тримають у полі зору** той свій орієнтир, засльозеними від вітру очима окидають далеч та рештки станції, де за їхнім припущенням, має бути польовий госпіталь (О. Гончар); **не спускати / не спустити [з] ока([з]очей) кого, чого; з кого, з чого**. Говорячи про національний характер, ми ні на хвилину не повинні **спускати з ока** соціальної приналежності тих, про кого говоримо (М. Рильський) та ін.

2. Настійливо звертати увагу на те, що викликає занепокоєння: **бити тривогу**. – *Що ж це справді робиться? Діду Кузьма, чого ж ви стоїте, як сновида? Хіба вам повилазило? – Бийте тривогу!* (В. Кучер); **бити на сполох**. – *Ну, та й ми не дримаємо, – зауважив Явтух Судар, – розіслали гінців по селах, б'ємо на сполох. Хотіли й до вас посилати (О. Гончар).*

3. Пильно, не відриваючись дивитися на когось, щось: **не зводити очей (погляду)**. – *А чого ж ти прийшов сюди? – І сам, Степане Васильовичу, не знаю, – з руки на руку перекидає [Роман] гарячу картоплю і не зводить погляду з картини... (М. Стельмах); не відривати (не відводити) очей*. Під стіною, біля влючателя стояв вже пикатий чоловік у чорному халаті і не відводив очей з того, що держав у руках годинника (М. Ірчан); **їсти очима**. Урядник порівнявся, придержав коня, пригнувся до людей: – *Ви нічого не знаходили сьогодні? – Їсть очима і Мар'яна, і Матвія. – Та нічого, а ви щось загубили? – і собі запитав Мар'ян (М. Стельмах) та ін.*

Третій вид уваги – післядовільна. Вона має ознаки як мимовільної – не вимагає спеціальних вольових зусиль, так довільної – залишається цілеспрямованою і передбачуваною. Людина заглиблюється і поринає у виконання завдання, бо її зацікавлює сам зміст діяльності.

Отже, тематична група ФО зі значенням післядовільної уваги об'єднує в собі такі семантичні групи:

1. Дуже уважно слухати: **розвішувати вуха**. – *Годі вам, товаришу, з ними в розмову заходити. Ви тільки потурайте їм, то вони до ранку розпитуватимуть. Ба, як вуха порозвішували. Давайте спати, – запропонував господар (І. Кириленко); роззявити рот (рота)*. Надвечір зібралось до клубу багато людей. Посидів і я, послухав трохи... Аж розсердився: *байки мені сокочуть, а я рота роззявив (С. Журахович); розпускати / розпустити вуха (уха), з сл. слухати і под. Слухаю його, вуха розпустила: умів, умів мене Тарас заспокоювати (І. Муратов) та ін.*

2. Уважно, пильно і довго дивитися на когось, на щось, нічого не пропускаючи з виду: **низати очима**. *Дівчата принишкли і тремтіли... А хлопці обступили Гаврила й низали його очима (І. Микитенко); прикипати очима (поглядом, зором)*. Настя швидко присіла на траву, обережно взяла фото, поклала його на долоню і **прикипіла поглядом** до Наташиного обличчя (В. Собко); **п'ялити (вп'ялювати) очі**. Гальорка **вп'яля очі** на панів, розглядаючи їх, як цікавий, кольористий крам (С. Васильченко) та ін.

3. Дуже пильно: **як зіницю ока (в оці)**, перев. з сл. берегти, охороняти і т.ін. [Домаха:] *Тепер Господь повернув мені тебе, визволив з ями, то я тебе, голубе мій, хоронитиму як зіницю в оці: адже мене ти не кинеши?* (М. Старицький); **як [своє]око**, перев. з сл. берегти, стерегти і т. ін. [Хмельницький (до Лизогуба):] *Вона [Зоя] отруїти хотіла мене, але отруїла Варвару. Веди це падло в підземелля і бережи як око* (О. Корнійчук); **паче ока**, заст., з сл. берегти, стерегти і т. ін. *Не перший рік лісок цей пану Я паче ока стережу* (І. Манжура).

4. Бути уважним: **мати гостре око (гострі очі)**. *Невесело зустрів його Арсенал. Начальник заводу – полковник – має гострі очі. Він пильний, безсердечний, засмиканий тривогою й страхом.* (О. Довженко); **дивитися обома**. *Обиратимуть комітет на волосному сході. Отам треба буде дивитися обома. Щоб не пом'янути шило на швайку* (А. Головка); **прислухатися обома**. *На уроках, сину, гав не лови, прислухайся обома; не дрімати. Клепоче піна за стерном, – Гей, не дрімай, матросе!* (М. Рильський).

5. Приділяти надмірну увагу чомусь, комусь: **носитися як (мов, ніби і т. ін.) курка з яйцем**. *То проскурку їй пришлють аж із самісінької Ахтонської гори, що моя баба носить тижнів два з тою проскуркою, як курка з яйцем* (Г. Хоткевич); **носитися як (мов, ніби і т. ін.) [дурень, (чорт, циган, старец)]**

з писаною торбою. – *Ви ганяєтесь за Сашею? Що ви знайшли в неї путнього? – почала Бородавкіна, – Чваниться раз у раз своїм розумом та носить з тою наукою, як старець з писаною торбою* (І. Нечуй-Левицький); **носить як баба з ступою**. *Носить як баба з ступою* (Українське прислів'я) та ін.

6. Хто-небудь стає об'єктом загальної уваги: **очі (погляди) схищуються** *Він відчуває, як на ньому схищуються десятки поглядів* (М. Стельмах); **притча во язицех**, заст. *Довелося самому розкидати [добро], розточити, і добра нікому не зробити ні на шеляг. І притчею во язицех стати Добрим людям* (Т. Шевченко).

7. Дуже уважно слухати, не пропускаючи жодного слова: **ловити слова [із рота] чий**. *Прокіп вмовляє: Держіться. Як будемо разом стояти, наш буде верх. Йому ловлять слова із рота* (М. Коцюбинський); **дивитися в рот**. *А в кого ж було питати [поради]? У Катрі?.. А від зойки з Захаром теж мала користь. Дивляться в рот, кожному слову підтакують* (І. Муратов); **обертатися на слух** *Величезна казарма солдатів вся обернулася на слух, не ворухнеться. Один тільки солдат весь час піднімає руку* (О. Довженко).

Слід зауважити, що чимало ФО української мови взагалі характеризуються відсутністю уваги з боку людини до тих чи інших об'єктів навколишнього середовища:

1. Не звертати уваги на когось, щось: **і вусом не рушити**. *Почнеться яка бесіда, а Марина...зажартує, то дівки сміються, а парубок і вусом не рушить* (Н. Кобринська); **оком не моргнути**. *Сухі хімічні формули, повз які звичай на людина пройде, навіть оком не моргнувши, у сталеварів викликали бурю найгостріших почуттів* (В. Собко); **пропускати мимо вух**. – *Чим я відрізняюсь, скажімо, від коня? – Або від барана? – кидає один із тих, що ждуть касира. – А тим, – пропускає Гриня репліку мимо вух, – що чотирнадцять мільйонів клітин вкладено в оцю черепну коробку* (О. Гончар) та ін.

2. Хтось, щось не варте уваги: **не вартий доброго (людського, путнього) слова**. *Кожен засватаний парубок, кожна дівчина, що подала рушники, втрачали раптом в її очах ціну, не варті були доброго слова* (М. Коцюбинський); **не вартий [ламаного]гроша (карбованця, [щербатої]копійки, шага, шеляга, п'ятака) [в базарний день]**. – *Досить глянути ось на цю піщугу, щоб зрозуміти тутешнє хліборобство, що ламаного шеляга не варте* (О. Досвітній) та ін.

3. Бути неуважним: **ловити гави (гав, рідко граки, ворон)**. *Петру передихнув, глянув на юнака. Побачивши, що той не пише, а дивиться кудись вбік, Петру розсердився: Та чого ж ото гав ловиш, коли людина тобі думки свої звіряє* (М. Чабанівський); **ловити ротом мух**. *Він ротом мух ловить* (Українське прислів'я) та ін.

4. Залишати без уваги: *держати / тримати під сукном*. *Написав я і третю п'єсу та вже держу її під сукном* (М. Кропивницький); *обходити (обминати / обійти (обминути) стороною*. *Художник слова бачить зародки нового і допомагає його розвитку, але він не обходить стороною і залишки старого* (А. Малишко) та ін.

Таким чином, проведений семантичний аналіз свідчить, що фразеологічні одиниці на позначення процесів уваги об'єднуються в чотири тематичні групи. За нашими підрахунками найвищою частотністю вживання відрізняються ФО на позначення після довільної уваги людини. І це не дивно, бо саме цей вид уваги передбачає зосередження людини на об'єктах довкілля, які є життєво важливими або ж цікавими для людини.

Література

1. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. На пути к идеографическому описанию русской идиоматики // Фразеологические словари и компьютерная фразеология: Тез. сообщ. школы-семинара 13-17 ноября 1990 г. – Орел, 1990. – С.12-13.
2. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте. – Ташкент: ФАН, 1988. – 91 с.
3. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень). – К.; Сімферополь, 1997. – 252 с.
4. Психологія: Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л. Трофімова. – 3-тє вид., стереотип. – К.: Либідь, 2001. – 560 с.
5. Ушинський К.Д. Собрание сочинений: В 11 т. – М.: Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1950. – Т. 10. – С. 22.